

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 342.5/7(477)„17”

Кормич А. І., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

В статті аналізуються правові погляди на державу і її взаємини з людиною видатних діячів української науки і політики ХVІІІ століття. Розглянуто співвідношення державної влади та прав людини в їх концепціях.

Взаємозв'язки і взаємовпливи між категоріями «влада», «держава», «суспільство», «людина» виступають предметом дослідження науковців різних епох. І щоб зрозуміти закономірності і динаміку таких взаємин та специфіку впливів на них різних чинників важливо аналізувати основні парадигми як у просторовому так і у часовому вимірах.

Саме таке завдання стоїть у даній статті, присвяченій аналізу поглядів визначних представників українського суспільства ХVІІІ століття, творчість та діяльність яких мали вагомий вплив на суспільний розвиток та формування правових концепцій цього розвитку.

Найяскравішими представниками цієї епохи були, передусім, Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Сковорода, В. Капніст, С. Десницький, Я. Козельський. Їх праці та життєвий шлях досліджувались багатьма науковцями та увійшли до узагальнених праць з історії правових вчень України [1. 2. 3. 4.]. Але багатогранність їх наукового доробку та практичного внеску в державотворення дозволяє виявляти все нові аспекти для наукового аналізу. Тож нас буде цікавити співставлення їх поглядів на проблеми влади і людини, які дозволяють зрозуміти

тенденції суспільних уявлень, правових норм та політичної практики даного періоду, як важливого етапу становлення української державності та формування правових засад функціонування українського суспільства.

Більшість теоретиків цього періоду були пов'язані з Києво-Могилянською Академією, що стала центром наукового та громадсько-політичного життя не лише України, а і Росії та ряду європейських країн, завдяки своїм викладачам та випускникам, що стали відомими історичними діячами.

Так, філософ і теоретик держави і права Феофан Прокопович (1681 – 1736 рр.), ректор Києво-Могилянської Академії, який дотримувався реформаторських підходів Петра Могили та Пилипа Орлика, розвивав концепцію освіченого абсолютизму. У своїх основних трактатах: «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент», спираючись на ідеї представників природно-правової теорії часів Європейського просвітництва – Т. Гоббса, С. Пуфендорфа, Х. Томазія, Х. Вольфа, він сформулював засади існування додержавного стану та обґрунтував необхідність утвердження влади монарха і підпорядкування їй духовної влади.

Додержавний стан, на його думку, тримався на засадах, з одного боку, миру, добра, любові, а з другого, війни, ненависті і зла. Тому, заради надійного захисту своїх прав, народ і передає владу монарху.

Між монархом і підданими встановлюється договір, але він односторонній, тобто, в ньому йдеться лише про передачу влади монарху, а будь-який спротив владі засуджується. Виключно монарх забезпечує захист від ворогів зовнішніх та від внутрішнього розбрату. І для повноти цієї монаршої влади їй має підпорядковуватись і духовна влада. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, стоїть над усіма громадянськими законами. Всі дії монарха оцінювались як спрямовані на загальнонародну користь, а тому виправдовувались.

Монарха Ф. Прокопович характеризує як освіченого володаря – «філософа на троні». В розвитку освіти і науки автор вбачає основу історичного процесу, силу держави і добробуту людей. Саме освічений монарх, на думку автора, забезпечує розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактури. В абсолютній монархії Прокопович бачить гарантію прав, майнових інтересів, розвитку церкви, всього необхідного суспільству.

Тобто, в його концепції основними суб'єктами виступали держава та влада в обличчі монарха.

Такі погляди робили Ф. Прокоповича цінним для монаршої влади, тож багато років він був радником російського царя Петра I у проведенні реформ в Російській імперії.

Ще один представник Києво-Могилянської Академії, філософ та церковно-політичний діяч Стефан Яворський (1658 – 1722 рр.) теж певною мірою підтримував реформи Петра I щодо економіки, армії, освіти.

Однак у поглядах на пріоритети світської і церковної влади він розійшовся з Прокоповичем, фактично своєю церковною політикою виступивши проти Петра I. Стефан Яворський критикував церковну реформу, захищав інтереси церкви, відстоював її право розпоряджатися всіма церковними справами. А пізніше він взагалі проголосив тезу, що церква підноситься над державою і має володіти і церковною, і світською владою.

Автономність церкви, на його думку, дозволяє цій інституції виконувати роль головного арбітра у справах моралі та суспільного життя.

С. Яворський підтримував добрі стосунки зі своїми видатними сучасниками – Гетьманами Іваном Мазепою та Пилипом Орликом. З останнім він постійно листувався, висловивши чимало ідей, які Пилип Орлик використав у своїй Конституції – «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 року. Тож можна констатувати, що погляди С. Яворського мали суттєвий вплив на формування концепцій української державності на цьому етапі суспільного розвитку.

Випускником Києво-Могилянської Академії був і видатний український мислитель Григорій Сковорода (1722 – 1794 рр.), якого нерідко порівнювали з давньогрецьким філософом Сократом. Його філософська та політико-правова спадщина проникнуті глибокою вірою в людину, її можливості, хист, довершеність. Він тісно пов'язував людину і природу як «мікрокосм» та «макрокосм», вважаючи головним призначенням та завданням людини на Землі – пізнати та реалізувати потенціал, закладений в ній природою. Таким змістом наповнені його поезії, зокрема, збірка «Сад божественних пісень».

Велику увагу він приділяв питанням прав людини. Першорядними правами людини він вважав право бути щасливою і захищеною від несправедливості.

Щастя людини Г. Сковорода пов'язував з улюбленою працею, а нещастя – з необхідністю займатись не своїми справами.

Пригноблення людини людиною філософ розцінював як несправедливість. Тому він засуджував кріпацтво, поділ суспільства на багатих і бідних. Багатіїв називав трутнями, а трудовий народ – бджолами.

Важливе значення Г. Сковорода надавав вихованню молоді у відповідності із законами природи. В його розумінні Бог – це природа.

І людина як частина природи носить Бога в серці, стаючи, в такий спосіб, частиною Бога, а отже виступаючи і творцем на Землі.

Філософська та політико-правова концепція Г. Сковороди, проникнута вірою в людину, лягла в основу епохи, що отримала назву «епохи Бароко» і була підтримана та продовжена видатними вченими у наступні періоди державного та суспільного розвитку. Зокрема, у XIX сторіччі ці ідеї розвивали П. Юркевич, П. Куліш та інші. Ця концепція вплинула і на погляди наступної епохи – «епохи Романтизму».

Г. Сковорода підтримував ідеали свободи, вважаючи Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького найяскравішою сторінкою української історії. Разом з тим, він засуджував політику розпалювання ворожнечі між народами, зокрема, на релігійному ґрунті. Головним суб'єктом історії та суспільного розвитку для нього завжди була людина, а не держава та влада.

На могилі філософа, згідно його заповіту, було написано: «Світ повив мене та не ввіймав». Цей вислів як найкраще відтворює життєве кредо людини, яка незважаючи на будь-які обставини робила свою справу, сповідувала і формувала свої світоглядні принципи та ідеали і залишила по собі яскравий слід у історичних державотворчих процесах України.

Представником української політичної еліти даного періоду був і Василь Капніст (1758 – 1823 рр.) – просвітитель, політичний та правовий діяч, носій української національної свідомості. Знавець мов – окрім української та російської досконало володів латиною, німецькою, французькою, він ознайомився з перлинами світової класики, що надавало йому наснаги і в літературній творчості, і в наукових розвідках та громадській діяльності. В центрі його творчості стояли найважливіші суспільні питання. Він піддавав критиці зовнішню політику Російської імперії, закріпачення селян, судову систему, бюрократію та систему управління тощо.

В. Капніст пропагував і розвивав українське мистецтво, писав пісні, драматичні твори, в яких звучали патріотичні настрої та біль за поневолену Батьківщиною.

Він об'єднував навколо себе кращих представників своєї епохи. В його маєтку бували Г. Державін, М. Гоголь, М. Гнедич, майбутні декабристи – С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, М. Лунін, П. Пестель та багато інших громадських і політичних діячів, чий імена назавжди залишились в історії. Його троє синів теж були причетні до декабристського руху, виховані батьком на ідеалах свободи.

Сам В. Капніст був розробником проекту створення в Україні незалежного від Російської імперії козацького війська. Він ставив

питання про автономію України як першого кроку для відновлення державності. Капініст намагався відстоювати інтереси України і перед російськими високо посадовцями, і перед польськими магнатами. Він звинувачував князя Потьомкіна і російський уряд у доведенні українського народу до жебрацтва, насадженні тиранії, знищенні всього українського, наражаючись при цьому на велику небезпеку для себе. Його донька Софія говорила: «Батько так сильно любив Україну, що готовий був жертвувати всім своїм майном і життям для блага українців». Тож цей представник української національної аристократії формував концептуальні засади української державності.

Важливу роль в обґрунтуванні правових ідей цього періоду відіграв український і російський просвітитель, вчений правознавець Семен Десницький (1740 – 1789 рр.) – уродженець Чернігівщини, випускник університету м. Глазго (Велика Британія), де став доктором цивільного і церковного права, а також доктор римського і російського права, публічний ординарний професор юриспруденції Московського університету.

Він критикував німецьке право як таке, що надто захоплюється схоластичними тонкощами і більше сприймав закони і суди Великої Британії. В роботі «Уявлення про заснування законодавчої, судової та карної влади в Російській імперії» у 1768 році він сформулював власне бачення організації і функціонування державної влади. Обґрунтував ідею поділу влади. Законодавчу відносив до відання монархом, а судову та каральну відводив Сенату та судам з виборністю суддів. Створив словник правових термінів, починаючи зі старовинних законодавчих пам'яток часів Київської Русі.

С. Десницький диференціював права людини на кілька категорій:

1 – права природні, які людина набуває для захисту себе, честі, гідності і власності;

2 – права набуті, що виникають у суспільстві і залежать від стану людини у різних сферах – законодавчій, судовій, каральній;

3 – права власності та права, що виникають у взаєминах людей між собою – власність, спадкоємство, застава, персональні привілеї, контрактове право та інші;

4 – права благоустрою, добробуту, утримання і безпеки, що запобігають внутрішнім заворушенням і захищають від ворожих нападів.

Тобто, він аналізує весь комплекс особистих і громадських прав, які мають бути гарантовані державою і владою. Саме виникнення держави він пов'язує з «суспільним договором» задля захисту прав людини.

С. Десницький розробив проект нового Уложення, який передбачав реформування влади з метою кращого захисту прав людини, мріяв вдосконалити місцеве самоврядування. Він засуджував кріпосне право, вимагав звільнення селян та доводив необхідність формально-юридичної рівності всіх людей. Десницький наголошував на пріоритеті прав людини на всебічний розвиток та задоволення її потреб.

Тобто, як і більшість передових людей того часу, він був прибічником пріоритету прав людини, розглядаючи державу та державну владу виключно в якості гаранта таких прав. Але визнання природних свобод і рівності межувало з виправданням соціальної і станової нерівності у суспільстві.

Ще один визначний представник цієї епохи – Яків Козельський (1729 – 1795 рр.) – філософ, просвітитель, правознавець. Його вчення розвиває концепцію природних прав людини та договірного походження держави. Головна праця – «Філософічні пропозиції», пронизана ідеями лібералізму та демократії.

Вивчаючи різні форми правління, він особливу симпатію висловлював до республіки, де не буде поділу на багатих і бідних, і де всі люди будуть жити своєю працею, а приватна власність буде обмеженою.

Він відстоював рівність прав всіх народів Російської імперії, вимагав скасувати кріпацтво, засуджував загарбницькі війни, виводячи на перше місце мирні домовленості та мирні договори.

Козельський вбачав у поєднанні просвітництва народу з «доброю волею» монарха можливість вирішення всіх складних суспільних проблем. Особливо вивчав та пропагував ідеали французьких та німецьких просвітителів – Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Пуфендорфа, Вольфа, Томазія.

Всі існуючі права він поділяв на чотири види:

- 1 – божественні, що є недоторканими, даровані людині Богом;
- 2 – натуральні, тобто, природні, притаманні людині від природи;
- 3 – світові, тобто, міжнародні, що мають вести Світ до миру;
- 4 – цивільні, тобто, державні, які визначаються та гарантуються державою.

Таким чином Я. Козельський обґрунтував широке коло прав і свобод людини, визначав як сферу дії права, так і його головного суб'єкта, відповідального за реалізацію даних прав.

Аналіз поглядів різних представників даного періоду розвитку українського суспільства дозволяє зробити висновок, що більшість з них опікувались питаннями забезпечення прав людини і шукали ефективні механізми гарантій таких прав, включаючи у цей механізм і використання важелів державної влади. Вони започаткували багато

ідей, частково продовжуючи та розвиваючи теорії європейського просвітництва, а нерідко відмінних від них та таких, що випереджали їх у часі.

Бібліографічний список:

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень / Т.Г. Андрусяк. – Львів, : ЛНУ, 2001. – 220 с.
2. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право / А. І. Кормич. – К. : Алерта, 2012. – 332 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
4. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 191 с.

В статті аналізуються правові погляди на государство и его взаимодействие с человеком выдающихся деятелей украинской науки и политики XVIII века. Рассмотрено соотношение государственной власти и прав человека в их концепциях.

The article provides the analyses of legal views of the most famous Ukrainian scientists and politicians of 18th century towards the State and its interaction with an individual. Besides, their conceptions of the correlation between the State Power and the human rights are reviewed.